

SZÉPHISTÓRIÁK

<http://mek.niif.hu/06100/06149/html/index.htm>

Budapest : Neumann Kht., 2002

TARTALOM

Az Béla királyról való és az Bankó leányáról szép história
Gismunda és Gisquardus históriája
Eurialusnak és Lucretiának szép históriája
História egy Árgirus nevű királyról és egy tündér szűzleányról

Utószó

Utószó

A történeti eseményeket megverselő énekes műfaj, a históriás ének mellett a XVI. századi magyar reneszánsz irodalmában a harmincas évektől kezdve kibontakozik az új, szerelmi tematikát megszólaltató széphistória. A szerelmi történeteket elbeszélő széphistóriák virágkora a hetvenes évek. Széphistóriáink főként az európai irodalomban már jól ismert, népszerű történeteket fordítanak magyarra, nem egyszer az eredetileg prózai szöveget is magyar versekben. A XVI. században még nem volt szélesebb olvasóközönsége az irodalmi termésnek, bár az olvasni tudók száma egyre gyarapodott. A verses széphistóriák népszerűségét jórészt az biztosította, hogy bár nyomtatásban is megjelentek, egyúttal énekelhető-előadható szövegek is voltak, tehát egyaránt szólhattak az olvasó és „hallgató” közönséghez.

Míg Olaszországban a klasszikus próza és költészet mellett a széphistória (bella storia)

jelentős, de mégis másodlagos szerepet játszott az irodalmi életben, nálunk ez az egyik legfontosabb világi műfaj.

A kötetben szereplő négy széphistória mindegyike fordítás, de nem a mai, modern értelemben vett műfordítás. A XVI. században még sem az írói eredetiség fogalma, sem a fordított szöveget pontosan, minden ízében visszaadni törekvő műfordítás igénye nem ismeretes. A XVI. századi átdolgozók, fordítók többé-kevésbé ragaszkodnak ugyan az eredeti szöveghez, de korántsem készítenek szabatos, egészében hű fordítást. Az átdolgozó irodalmi becsvágya, törekvései s írói alkata szerint mindenkor igazít, módosít a szövegen, kihagy neki nem tetsző részeket, másutt pedig, szemlélete hangsúlyozására, hozzátold a maga leleményéből. E fordítói-átdolgozói törekvések változatosságát kötetünk széphistória-szövegei kitűnően példázzák.

A XVI. századi magyar széphistória-költés négy, különböző karakterű darabja kapott helyet ebben a kötetben. Az első (Az Béla királyról való és az Bankó leányáról szép história), egyetlen tréfás hangvétellű széphistóriánk, amelyben a király eszén túljáró, férfi (vitézi) ruhába öltözött leány próbatételeit mondja el a Semptei Névtelen horvát forrás alapján, de magyar környezetbe helyezve a történetet. A második Boccaccio egyik története latin nyelvű verses változatának fordítása (Enyedi György: Gismunda és Gisquardus), a magyar prédikátor jellegzetes, moralizáló tónusában. A harmadik (Eurialusnak és Lucretiának szép históriája), Aeneas Sylvius Piccolomini latin nyelvű prózai elbeszélésének verses fordítása, a magyar reneszánsz udvari, főúri szemlélete jegyében. Az Eurialus és Lucretiában; a „gonosz” szerelmi történet előadásában, a moralizáló részletek ellenére is, a szórakoztató-gyönyörködtető szándék a legfontosabb. A széphistória legszembetűnőbb vonása pedig líraisága. A negyedik szöveg (Gergei Albert: Árgirus históriája) a XVI. századi magyar reneszánsz műköltészet és a szóbeli énekhagyomány kivételes szépségű ötvöződése. Az Árgirus olasz széphistória alapján készült, hangvételében pedig az epiko-dramatikus jelleg a meghatározó.

A legbonyolultabb kérdés az Árgirus szövegének forrásáé, a legizgalmasabb viszont az Eurialus és Lucretia szerzősége. Az utóbbi fordítója ugyanis valószínűleg, bár még nem bizonyítottan, Balassi Bálint lehet, a magyar reneszánsz nagy lírikusa.

A Bankó leányáról szóló széphistória szerzője az ének utolsó versszakában jelzi, hogy horvátból fordította a szöveget. A széphistória mintáját, pontosabban mintáit a szakirodalom sokoldalúan bemutatta a múlt században lejegyzett és kiadott különböző horvát népköltési gyűjtemények anyagából. A közvetlen forrás, amelyből a Semptei Névtelen fordított, nem kerülhetett elő, mert a magyar változattal egykorú, XVI. századi horvát szöveg nem maradt fenn. A férfiruhába öltözött lány történetének számos kései szövegvariánsa mindenesetre bizonyítja az elbeszélés népszerűségét és horvát eredetét. A Semptei Névtelen széphistóriájához legközelebb álló horvát szövegváltozatot, amelyet az 1840-es években jegyeztek le Sopronudvardon, Bajza József publikálta 1934-ben („Bankó leányá”-nak nyugat-magyarországi horvát változata. Irodalomtörténet 1934. 9-20.). Bajza szerint valószínűleg ennek a szövegnek a XVI. századi őse lehetett a magyar fordítást közvetlenül inspiráló minta. A XIX. században lejegyzett horvát szöveg természetesen a több évszázados szóbeli szöveghagyomány módosításait, rövidítéseit is magán viseli. Ezért ez a horvát szövegváltozat is csak egyes részleteiben egyezik a magyarral: „A vén Bankó hahotázása, meg

a versenyívás sem ebben, sem a többi horvát változatban nincs meg.” (Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 232.) E horvát szövegváltozatot Bajza József prózai fordításában közöljük:

Az ifjú királyfi öreget és fiatal tábort parancsol. Azt az öreg atyát is, akinek kilenc leánya volt. A legidősebb Rozalinka, a legifjabb Vidovinka. Az öreg atya megijedt, mit tegyen most, merre menjen? Mondja neki a legfiatalabb leány, a szép ifjú Vidovinka: „Ne félj, öreg atyám, én foglak helyettesíteni. Vegyél mókus-lovat (ti. fürgét, mint a mókus = Bajza J. megjegyzése), szabj ruhát katona módra.” Az öreg atya lovat vesz, ruhát szab katona módra. Vidovinka felül a lóra, katona-öltözetet visel. Mikor a táborba ér, megnézi az ifjú királyfi, csodálkozik és nézi őt, és mondja az ifjú királyfi: „Gyertek ide, katonák, valamennyien és a katonák kapitányai! Közöttünk van egy ifjú, szebb minden leánynál. Vezessük őt Új-Vásárra, hogy lássuk, nem leány-e? Vajjon elkerüli-e a selymet, puskát-lőport fog-e venni?” A leány bölcs volt, bölcs volt és ravasz volt, hogy a selymet elkerülte, puskát és lőport vett. „Vezessük oda a Dunára, átússza-e a Dunát?” Az ifjú királyfi a Duna partján, ám a leány a Duna közepén, az ifjú királyfi a Duna közepén, ám a leány a Duna túlsó oldalán. Felfedte selymes keblét, megmutatta a csípőjét. „Nézd csak, nézd csak, ifjú királyfi, íme leány vagyok.” „Várj csak, várj csak, leányka, te leszel az én szerelmem.” „Én meg nem leszek és nem leszek, elég próbára tettél engemet.” (Irodalomtörténet 1934. 9-10.)

A Semptei Névtelen Béla király budai udvarába helyezi a történetet. Valószínűleg a horvátok körében népszerűségnek örvendő IV. Bélát s udvarát idézi. Bankó neve mögött pedig egyes feltevések szerint talán Bánk bán személye rejtőzik, aki a XIII. század elején két ízben is betöltötte a horvát báni méltóságot.

Eredeti neve ugyanis Benedek, ennek horvát becéző változata Benkó. A Benkóból alakult azután a magyar Bankó és Bánk név.

Gismunda és Gisquardus szerelmének tragikus története Boccaccio Dekameron-jából (negyedik nap első novella) indult el népszerű útjára: lefordítják latinra, franciára, angolra, németre s más nyelvekre is. Latin prózára Leonardo Aretino fordítja, s ezt a fordítást dolgozta fel Filippo Beroaldo latin disztichonokban. A fiatal Enyedi György, a későbbi unitárius prédikátor, majd püspök, külföldi tanulmányútjáról hazafelé tartva, 1574.-ben Bécsben időzik, s itt fordítja magyarra az Európa-szerte ismert történetet Beroaldo latin nyelvű verses feldolgozásából.

Boccaccio modern elbeszélését Beroaldo a humanista ízlés szellemében mitológiai köntösbe öltözteti, s számos elmélkedő részlettel bővíti, csak a történet eseményváza marad érintetlen. Az unitárius lelkészi pályára készülő Enyedi pedig Gismunda és Gisquardus történetének Beroaldo-féle változatán módosít. Enyedit ugyanis nem önmagában a tragikus szerelmi történet ragadja meg, hanem az, hogy a népszerű történetben olyan irodalmi anyagot talált, amelynek ürügyén kifejtette saját etikai nézeteit a házasságnak a XVI. században oly sokszor feszegetett kérdéséről. Enyedi fordításának így legszembetűnőbb vonása a didaktikus-oktató jelleg, a moralizáló szándék. Beroaldo szövegétől távol állt az oktató tendencia, ő csak humanista elmélkedésekkel egészítette ki az antik mitológiai köntösbe öltöztetett elbeszélést. Enyedi viszont átformálja Beroaldo szövegét a maga keresztény erkölcsi szemlélete jegyében. A humanista mitológiai elemek jelentős részét elhagyja, de nem hagyja változatlanul a

szereplők jellemét, valamint az elbeszélés cselekményét sem.

A társadalmi célzat már Boccacciónál is fontos, hiszen ő is főként a tragikus történet tanulságát hangsúlyozza azzal, hogy Gismunda védőbeszédét állítja középpontba. Gismunda Boccaccio novellájában az „igazi nemesség” humanista értelmezését fejt ki, s a nők szerelemhez való jogáról beszél. Enyedi azonban Tancredus király bűnét helyezi előtérbe, s mivel szerinte a bűn büntetést is kíván, a széphistóriát kiegészíti saját leleményéből Tancredus király öngyilkosságával. Ez a kiegészítés teszi indokolttá az Enyedi által megfogalmazott tanulságot: „Az nagy Isten bizonygyal megbünteti, kevély gazdagokat semmié teszi.”

Gismunda és Gisquardus széphistóriája a későbbiekben számos új kiadásban látott napvilágot. Az első kiadás szárazabb, moralizáló jellege nemigen előlegezte ezt a népszerűséget. A második kiadás (Kolozsvár, 1582) azonban jelentős mértékben változtatott, bővített Enyedi első kiadásának (Debrecen, 1577) szövegén. A bővítések főként a szereplők árnyaltabb jellemzését szolgálták, s az Enyedi által oly gondosan háttérbe szorított gyönyörködtető részletekkel egészítették ki a szöveget. Az Enyedi törekvéseivel ellenkező kiegészítések biztosították a széphistória későbbi népszerűségét.

Kötetünkben Enyedi széphistóriája első kiadásának szövegét közöljük, mert változtatásai ellenére is, ez áll közelebb a mintához, Beroaldo szövegéhez.

Az 1577-ben keletkezett Eurialus és Lucretia című széphistóriánk Aeneas Sylvius Piccolomini (a későbbi II. Pius pápa) *De duobus Eurialo et Lucretia se amantibus* című prózai elbeszélésének verses fordítása. Aeneas Sylvius egy valóságos szerelmi kalandot dolgozott fel elbeszélésében: Schlick Gáspár, Zsigmond császár udvarmestere és egy sienai nemesasszony szerelmi történetét. Aeneas Sylvius különös gondot fordít a női lélek rajzára, sokoldalúan jellemzi Lucretia vívódásait, Eurialus iránti szerelmének kibontakozását. A magyar fordító kitűnően tolmácsolja Aeneas Sylvius szövegét, s a módosítások ellenére is, a kor fordítói gyakorlatában szokatlan hűséggel.

A széphistória művészi kifejezőereje, költői-szerelmi frazeológiájának szépsége, lírai hangvétele már a századforduló idején is arra ösztönzött egyes irodalomtörténészeket, hogy a széphistória szövegét Balassi költészetével hozzák összefüggésbe. Szilády Áron Balassi művének tartotta az Eurialus és Lucretia-t, mások viszont a Sárospatakon élő Dobó Jakabot vélték a széphistória szerzőjének. Mindkét feltételezés jogosságát csakhamar megkérdőjelezték. Dobó Jakabról kiderült, hogy a széphistória keletkezésének évében (1577) még csak tizenöt éves legényke volt, Balassi pedig a századforduló filológiai ismeretei szerint 1577-ben Lengyelországban tartózkodott, és így nem fordíthatta Sárospatakon Aeneas Sylvius elbeszélését. A későbbi kutatások azonban bebizonyították, hogy Balassi már 1577 nyarán hazatért Lengyelországból. Sárospatak ura, Dobó Ferenc pedig a költő unokatestvére volt, akivel később ellenséges viszonyba került ugyan a költő, de 1577-ben még semmi nyoma a későbbi viszálynak. Akadálya tehát nem volt annak, hogy Balassi 1577-ben Sárospatakon időzzön. A szerzőség körüli per csak néhány évvel ezelőtt éledt fel újra. Bár perdöntő bizonyíték, minden kétséget eloszlató adat nem került elő, az újabb vizsgálatok felhívták a figyelmet az Eurialus és Lucretia és Balassi költészetének belső összefüggéseire. Aeneas Sylvius novelláját egyébként is ismerte Balassi, mert közvetlen hatása kimutatható az 1577-ben

keletkezett Krusith Ilona nevére című versében, de későbbi költeményein is. Fontosabb azonban, hogy a korai Balassi-énekek világa számos vonatkozásban azonos a széphistória költői-művészi gyakorlatával. Az érett Balassi-vers és a széphistória között pedig ugyanolyan belső, művészi fejlődés mutatható ki, mint a széphistóriával egy időben keletkezett korai Balassi-énekek és az érett Balassi-vers között.

A magyar széphistória szerzője egyébként eléggé pontosan követi a latin szöveget: csökkenti azonban a mitológiai utalások számát, a terjengősebb etikai elmélkedéseket olykor megrövidíti, az erotikusabb, szókimondóbban pajzán részeket pedig legtöbbször megszelídíti. Egy vonatkozásban lényegesebben is módosít a magyar fordító-átdolgozó költő Aeneas Sylvius történetén. Az eredeti egyértelműen udvari hangulatát határozottan vitézi karakterűvé alakítja, s ezzel az idegenben játszódó történetet kissé magyarossá is hangolja.

Aeneas Sylvius Eurialusa Zsigmond közvetlen környezetéhez tartozó, jövedelmező udvari tisztséget viselő gazdag udvaronc, vitézi volta a novellában még említve sincs. A magyar széphistória ellenben sűrűn emlegeti Eurialus vitéz voltát. A „vitéziesítő” szándék nemcsak Eurialus jellemzésében figyelhető meg, a magyar fordító másban is érvényesíti, ha erre alkalma kínálkozik.

Az Eurialus és Lucretiá-ban érvényre jutó „vitéziesítő” szándék nem általános jelenség XVI. századi széphistóriáinkban. Még az Árgirus-ban sincs meg, bár e széphistória elején – azután többé már nem – Gersei Albert a király „három vitéz fiáról” beszél. Árgirus is hol ifjú, hol királyfi vagy szép Árgirus, majd keserves, szegény, de többé már nem vitéz. Enyedi György széphistóriájában sem figyelhető meg e törekvés. Balassi munkásságában azonban nem ismeretlen az Eurialus és Lucretiának ez a vonása. Szép magyar komédiájában Castelletti pásztorhősét, Credulót vitézzé és költővé alakította a maga hasonlatosságára, hogy az egymástól régen elszakadt szerelmesek egymásra találásának története egyértelműbben utaljon Balassi és Júlia (Losonczi Anna) félbeszakadt történetére. A szándék és módszer a széphistóriában és a Szép magyar komédiában szinte azonos. A széphistória szerzője még minden alkalmat megragadott a vitézi karakter hangsúlyozására, Balassi viszont csak a pásztordráma hőstét formálta vitézzé.

A magyar széphistória szerzője – mint említettük – az eredeti szöveg etikai elmélkedéseinek terjedelmét csökkenti, de rövidebben adja elő az epikai természetű, elbeszélő részeket is. Előfordul azonban az is, hogy a széphistória szerzője nem rövidít, hanem bővít az eredeti szövegen. A bővítés minden alkalommal lírai természetű. Egyetlen ilyen lírai betoldást idézünk: Eurialus írja egyik levelében Aeneas Sylviushoz: „Ah! mea Lucretia, mea hera, mea salus, meum refugium! Suscipe me in gratiam; demum rescribe, me tibi carum... Vale! spes mea, meusque metus.” (Magyar fordításban: „Lucretiám, úrnőm, üdvöm, oltalmam, végy kegyedbe. Felelj végre, hogy neked kedves és drága vagyok... Él boldogul, reményem s félelmem.”) A magyar széphistóriában e kétsornyi szöveg két teljes versszakká bővül:

Óh én ékességem, óh én vigasságom, szerelmem, Lucretia!
Végy bé te kedvedben, hogy az én szívemet az kín ne sanyargassa,
Ha szeretsz engemet, gyorsan írd meg nekem: e szívem kívánsága.

Légy jó egészségben és jó szerencsében, óh én gyönyörűségem!

Te vagy reménységem, félelmem, szerelmem, ez világban életem,
Légy jó kedvvel hozzám és jó akarattal, és úgy tarthatsz meg engem...

A széphistóriának e lírai természetű bővítményei mindenképpen bizonyítják, hogy szerzőjük inkább lírai, semmint epikus alkat. Hangvételük pedig kísértetiesen rokon, illetve azonos a korai Balassi-versek világával, s ez a rokonság éppen azért vélhető többnek, mint pusztá hatásnak vagy egyszerű összefüggésnek, mert a leginkább párhuzamul kínálkozó helyek legtöbbször éppen a széphistória önállóbb fogalmazású részletei, a latin szöveg lírai bővítményei. S ezek a részletek már nem is annyira a fordításra, mint inkább a fordító lírai alkatára vetnek fényt.

Az Eurialus és Lucretia szerzőjének személyéről mindeddig nem került elő a kérdést végérvényesen megoldó adat, ezért feltehető, hogy Balassinak volt egy vele egyenrangú tehetségű és igen-igen rokon lírai alkatú költő-kortársa, és ő fordította ezt a széphistóriát. Lehetséges, de mégsem valószínű.

A Gismunda és Gisquardus, valamint az Eurialus és Lucretia közvetlen forrását ismerjük, átdolgozásuk jellegét ezért meghatározhatjuk. Az Árgirus közvetlen mintáját azonban még nem sikerült megtalálni az olasz széphistóriák között. Kardos Tibor foglalkozott tüzetesen az Árgirus-téma történeti kialakulásának igen bonyolult, sokrétű kérdéskörével. (Az Árgirus széphistória. Bp. 1967.) Az Árgirus-téma irodalmi feldolgozásának kezdetei már a klasszikus görög irodalomban kimutathatók, majd bizánci és olasz feldolgozások számos változatában vált egyre népszerűbbé. Bár a magyar változat közvetlen forrására még nem sikerült rátalálni, nyilvánvaló, hogy Gergei Albert széphistóriájának kezdő strófáját szó szerint kell értelmeznünk: A tündérországról bőséggel olvastam,
Olasz krónikából kit megfordítottam,
És az olvasóknak mulatsággul adtam,
Magyar versek szerint énekbe foglaltam.

Gergei Albert magyar Árgirus-ának mintája Kardos Tibor szerint olasz verses széphistória volt, mert „...az Árgirus külsődleges szerkezete, a szerkezet stereotip elemei, forrásmegjelölés, célkitűzés, summázás és befejezés, szerelmi kazuisztika pontosan követi az olasz széphistóriákat nemcsak gondolati tekintetben, de szó szerint is, s az egyes megoldások bokorszerű csoportjaiba tartoznak megoldásai”. (Kardos Tibor: i. m. 44.) Lehetséges azonban, hogy a magyar széphistória első strófájának „Olasz krónikából” kifejezése nem verses forrásra, hanem prózai szövegre utal.

Az Árgirus széphistória karakterét tekintve egyedi jelenség XVI. századi széphistóriáink között. A humanista költészet és a szóbeli énekhagyomány „népies” irányának különleges szépségű ötvözete. Nemcsak hangvételében eredeti, de költői szándékában, jelentésében is. Széphistóriáink példát sugalló történetei valóságos, földi, társadalmi szituációkat idéznek, az Árgirus meséje azonban összekapcsolja a mesei-tündéri szférát a földi világgal. Az Árgirus-ban földöntúli, mesés-csodás erők is színre lépnek, s a tulajdonképpeni konfliktus is a

földi királyfi és a tündér-szűzlány szerelme. Árgirus bolyongásai után végül is elnyeri a megérdemelt boldogságot, de annak árán, hogy elhagyja a földi létezés világát, s a tündérek mesebeli birodalmában élvezi megpróbáltatásai gyümölcsét.

Mivel nem ismerjük a közvetlen forrást, nem tudjuk, hogy a széphistória harmonikusan arányos szerkezeti felépítésében mennyi szerepe lehetett a magyar szerzőnek, Gergei Albertnek. Gergei Albertről, akinek nevét a versfők őrizték meg, nevén kívül mit sem tudunk, bár valószínűleg a Szepes megyei Gergei (illetve Görgei) nemesi család tagja lehetett.

Feltehetően Gergei Albert érdeme, hogy az Árgirus az egyetlen széphistóriánk, amelyből teljességgel hiányzik a XVI. századi széphistóriák esztétikai hatását mérséklő elmélkedések, moralizáló betétek sora. Gergei főként a leírásoknál időzik szívesen, az elbeszélő részeket pedig rövidre fogja. A széphistória szerelmi frazeológiája Balassi költészetével rokon, de az Árgirus-ban jóval nagyobb a sztereotip jelzők, hasonlatok, kifejezések s az egyszerűbb ismétlések szerepe, mint Balassi lírájában. A széphistória különleges szépségét a különböző jellegű stíluselemek sajátos összhangja és egysége sugallja. Harmonikusan keverednek szövegében „fantasztikus mesei elemek a XVI. századi nemesi életforma reális mozzanataival; bonyolult, rafináltan pompás reneszánsz képek a népköltészetre emlékeztető egyszerűséggel”. (A magyar irodalom története I. Bp. 1964. 533.)

Nem véletlen, hogy az Árgirus a leggazdagabb utóéletű széphistóriánk. Már Balassi költészetében is érzékelhető hatása, később pedig számos ponyvakiadás jelzi nagy népszerűségét. Valószínűleg a ponyvakiadások közvetítésével jutott el a népköltészetbe, s vált prózai mesévé. Gergei Albert szövege inspirálta a téma későbbi, neves irodalmi feldolgozásait, köztük Vörösmarty Csongor és Tündé-jét is.

Komlowszki Tibor

A széphistóriák szövegét az alábbi kiadások alapján közöljük:

1. Semptei Névtelen: Az Béla királyrul való és az Bankó leányáru szép história (1570): Régi Magyar Költők Tára 8. Sajtó alá rendezte Dézsi Lajos. (Bp. 1930.)
2. Enyedi György: Gismunda és Gisquardus históriája (1574) : A széphistória első kiadásának (Debrecen, 1577.) szövegét közöljük Varjas Béla kritikai kiadása (Kolozsvár, 1942.) alapján.
3. Pataki Névtelen (Balassi Bálint?): Eurialusnak és Lucretiának szép históriája (1577): Magyar széphistóriák. Sajtó alá rendezte Stoll Béla. (Bp. 1955. Magyar Könyvtár) Kötetünk a Fanchali-Jób kódex másolatában fennmaradt három, eddig ismeretlen versszakot is közli. L. Mišianik-Eckhardt-Klaniczay: Balassi Bálint szép magyar komédiája. (Bp. 1959. Irodalomtörténeti Füzetek 25.) 19-20. l.
4. Gergei Albert: História egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról (XVI. század vége): Magyar széphistóriák. Sajtó alá rendezte Stoll Béla (Bp. 1959.)

